

Мартін А.М.

*аспірантка кафедри педагогіки початкової
освіти та соціальної педагогіки
Кіровоградського державного педагогічного
університету ім. В. Винниченка*

ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛАХ РОСІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У статті розкривається розвиток змісту географічної освіти у вітчизняній середній школі (XIX століття – початку XX століття).

The article presents the development of the context of geographical education in native secondary schools (XIX – the beginning of the XX century).

Зміст навчання географії у загальноосвітніх навчальних закладах України, що складався десятиліттями, забезпечує високий рівень географічної підготовки учнів. Водночас, зміни в науці, техніці й виробництві періодично висувають нові вимоги до географічної підготовки фахівців, що спонукає до модернізації змісту загальної географічної освіти.

Розвиток змісту географічної освіти в Україні висвітлено у дослідженнях багатьох істориків-географів, педагогів та методистів. У XIX – на початку XX століття створилась передова, прогресивна школа методики викладання географії. В її основі лежали праці Д. Анучина, С. Аржанова, Л. Берга, А. Борзова, В. Буданова, О. Воєйкова, О. Гумбольдта, І. Завалишина, Н. Раєвського, К. Ріхтера, Д. Семенова, Я. Руднева та інших.

Ми поставили за мету розкрити проблему розвитку змісту географічної освіти у вітчизняній середній школі у XIX – на початку XX століття.

У губернських народних училищах наприкінці 80-х років XVIII століття, географія вивчалася у двох старших класах: у третьому класі (один

рік) – загальна географія, у четвертому класі (два роки) – географія Росії.

У результаті подорожей і досліджень кінця XVIII – початку XIX століття були отримані нові дані про природу Росії, внаслідок чого почали публікуватися статистичні зведення про населення і господарство, і географія одержала більш точні дані про економіку Росії. Усе це сприяло розвитку географічної науки і позитивно відбилося на змісті шкільної географії.

На початку XIX століття географія як навчальний предмет була введена у всіх середніх навчальних закладах. У семикласних гімназіях географія вводилася з III по VIII клас (14 тижневих уроків): курс починався вивченням математичної і загальної географії, який включав відомості про Землю; у IV класі вивчення географії складалося з опису окремих країн світу; у V класі вивчалася вітчизняна географія, а в VI-VII класах – загальна і російська статистика (так у той час називали економічну географію).

У більшості навчальних закладів Росії протягом перших трьох десятиліть XIX століття вивчали географію за підручниками Є.Ф. Зябловського. Він же був автором відомого шеститомного видання «Землеописание Российской Империи», а також двотомного видання «Общее землеописание» – упродовж багатьох років ці праці були основними джерелами при складанні підручників з географії. Текст підручника Є. Зябловського супроводжується ілюстраціями, малюнками природи, що значно цікавіше сухих систематичних описів і ближче знайомить учня з предметом, впливаючи не тільки на його розум, але й на уяву та почуття; наводиться багато яскравих прикладів; пояснення автор супроводжує описом різних експериментів. Проте, не дивлячись на значні переваги, книга не в повній мірі задовольняла педагогів, оскільки підручник, як і всі попередні, був перевантажений фактичним матеріалом, особливо номенклатурою, і містив незначний обсяг пояснювального матеріалу.

Поряд із підручниками Є.Ф. Зябловського у викладанні географії й статистики використовувалися підручники К.П. Арсеньєва – автора книги «Начертания статистики Российского государства», в якому вперше було зафіксовано розподіл Росії на «простори» (сучасною термінологією – фізико-географічні регіони) на основі географічних і економічних ознак. Підручники К.П. Арсеньєва у порівнянні з іншими підручниками того часу містили більше пояснювального матеріалу, зокрема, у них зазначалися зв'язки господарства з природою.

Становище географії у школі різко погіршилося в роки миколаївської

реакції. Статутом 1828 року у школах увели вивчення класичних мов, у зв'язку з чим викладання географії було перенесене в I клас. Ці зміни вкрай несприятливо відбилися на змісті шкільної географії, а саме: основна маса пояснень і велика частина описів із курсу географії були виключені, внаслідок чого в ньому залишилися, головним чином, географічна номенклатура, «визначні факти» і цифри. Разом із тим для молодших класів підручники географії стали ще більш важкими й сухими, чим попередні підручники для середніх класів. Також, із гімназійного курсу був виключений курс статистики, що відрізнявся від курсу загальної географії наявністю аналізу й пояснень. Отже, після значних змін географія стала другорядним предметом і вивчалася тільки в початкових класах.

Недооцінка ролі географії у шкільному навчанні і номенклатурний характер курсу викликали справедливу критику вчених.

Видатний російський педагог К.Д. Ушинський підкреслював велику роль географії у вихованні патріотизму і наполягав на посиленні уваги до вивчення батьківщини. «У любові до Батьківщини, – писав він, – ми не уступаємо жодному народу і показали це не раз перед цілим світом. Чому ми не хочемо вивчати того, що так любимо?.. У цьому винна спочатку наша наука, а потім наша школа. Насамперед необхідно зробити в російській школі головними предметами російську мову, географію Росії, історію Росії, біля яких групувалися б інші, – словом, звернути нашу школу до народності» [5].

Ще наприкінці XVIII – початку XIX століття педагоги шукали засоби для подолання труднощів у навчанні географії, пов'язаних із вивченням номенклатурного матеріалу. В адресованих учителям передмовах до підручників автори давали методичні поради, що сприяють, на їхню думку, засвоєнню номенклатури, а саме: учителям рекомендувалося пропонувати учням наносити по пам'яті і надписувати географічні назви на чорній («німий») карті, малювати на дошці контури материків, островів і держав тощо. Було чимало й інших пропозицій, спрямованих на полегшення запам'ятовування учнями номенклатури і на «пожвавлення» уроків. Така, наприклад, спроба викладу географічного матеріалу в підручнику у віршах зроблена І. Завалишиним. Наприклад, огляд Росії так починався в цьому підручнику:

Когда граждански мы Россию разделяем,

Тогда в ней сорок две губернии считаем,

Которые делят в три полосы климат,
Пятнадцать в северной к полуночи лежат...
Преславный Петербург являет нам столицу,
На троне мудрую в нем зрим императрицу [2].

«Кращий засіб учити дітей, – писав І. Завалишин, – є те, щоб навчання було з'єднано із забавою... Вірші всякого роду, розташовані в міру, скоріше запам'ятовуються, ніж проза». Досить цікавою є й інша подібна пропозиція того часу – географічна «гра». Учням давали колоду з 60 картонних карт, що містять огляди губерній Росії. Познайомившись зі змістом цих карт, учні повинні були розкласти їх у порядку, зазначеному вчителем.

Проте, усі ці прийоми були розраховані лише на полегшення механічного запам'ятовування номенклатури і тому не могли внести істотних змін у викладання географії у школі.

На розвиток методичної думки в географії великий вплив зробили прогресивні педагоги 60-х років XIX століття, що виступили проти рутини в школі. Особливо важливу роль у формуванні вітчизняної методики географії зіграв К.Д. Ушинський, що обґрунтував значення й можливості географії у вихованні учнів, у розвитку їхнього мислення й уяви. З ім'ям К.Д. Ушинського зв'язане проникнення в російську школу краєзнавчих ідей Я. Каменського й І. Песталоцці.

К.Д. Ушинський, пропонуючи починати шкільну географію з вивчення своєї місцевості, відзначав, що викладання «підє жвавїше і краще, ніж тепер, коли починають вивчати географію з предметів, недоступних дітям по громїздкості, і не розвиваючи в ньому попередньо географічного інстинкту» [5].

Під впливом цих ідей в Росії з'явилися підручники географії, засновані на краєзнавчих принципах, а саме підручник Д.Д. Семенова «Уроки географії...» (1860). Вивчення географії Росії у цьому підручнику починається з Петербурга і з пояснення термінів «столиця», «фабричний», «портовий»; дається опис околиць міста, повіту, губернії; зазначаються терміни «село», «поле», та інші.

Ознайомлення з різними частинами Росії ведеться в підручнику у формі «уявної подорожі» з Петербурга по Неві, Ладожському озері, Вишневолоцькій системі, Волзі й по інших річкових, морських і сухопутних

шляхах. Характеристика розташованих уздовж шляхів місцевостей супроводжується тлумаченням відповідної термінології (верхів'я, канал, море, затока, протока), а також учням поступово даються поняття про географічну карту.

Краєзнавчий принцип початкового викладання географії був викладений Д.Д. Семеновим у брошурі «Педагогічні замітки для вчителів» (1864), що справедливо вважають однією з перших російських праць із методики географії. Семенов веде боротьбу із сухим, номенклатурним викладанням географії, перебудовує географічний курс на основі нових ідей географічної науки.

Викладання Семенова відрізнялося застосуванням різноманітних методів і прийомів (бесіди, наочні приладдя, подорожі по країнах, креслення, яскрава і цікава розповідь). Учні конспектували зміст уроків, а вчитель переглядав і виправляв. Семенов надавав великого значення письмовому викладу. Особливу увагу Семенов приділяв розумінню зв'язку явищ природи.

Він звертав серйозну увагу не тільки на засвоєння номенклатури, але й на розуміння географічних закономірностей, широко застосовуючи порівняльний метод при вивченні різноманітних географічних явищ, домагаючись цілком свідомих знань по географії у своїх учнів.

Коли учні засвоювали питання фізичної географії і її вплив на життя народів, він переходив до статистичного огляду найважливіших держав, промисловості та побуту народів, порівнюючи їх між собою і, особливо, з Росією. Саме ці принципи, на думку Семенова, варто було б покласти в основу побудови програми з географії.

Цікаві методичні ідеї зустріли підтримку серед педагогів-географів, тому що таке викладання географії сприяло б розвитку розумових здібностей учнів. Але керівники органів народної освіти того часу не підтримали цих починань, тому вони в офіційних програмах і підручниках не отримали достатнього відображення.

Велику увагу прогресивна російська педагогіка другої половини XIX століття приділяла наочності й цікавості викладання як засобам боротьби проти догматичного характеру навчання.

У викладанні географії ідея наочності знайшла своє вираження насамперед у використанні карт і атласів. З розвитком друкарської справи в

Росії друкування карт і атласів значно збільшилося, що дало можливість їхнього поширення в школі. Нові атласи містили досить великий набір навчальних карт; на відміну від колишніх атласів вони випускалися значно більшими тиражами і одержали широке поширення серед учнів.

Таким чином, прагнення зробити шкільну географію більш цікавою викликало появу в 60-х роках перших російських географічних хрестоматій, у яких були підібрані описи й нариси, написані мандрівниками й письменниками про природу й життя людей різних частин Росії.

Аналіз джерельної бази дає підставу стверджувати, що друга половина XIX століття являє собою період бурхливого розвитку географічних наук. Велику роль у розвитку географічної освіти відіграло засноване в Петербурзі 1845 року Російське географічне товариство, яке організувало кілька великих експедицій у різні райони країни для їх детального географічного дослідження. У 50-70-х роках XIX століття були створені вагомі картографічні праці, а до кінця XIX століття первинне картографічне вивчення Росії було завершено. У широких масштабах розгорнулися геологічні, кліматичні, ґрунтознавчі, океанологічні дослідження. Працями В. В. Докучаєва було створене навчання про природні зони, що стало основою сучасної фізичної географії.

До початку XX століття характеристика клімату Росії вже ґрунтувалася на даних стаціонарної метеорологічної мережі, опублікованих 1900 року у першому кліматичному атласі. Значно розширилися в той час публікації статистичних даних, етнографічних, фізико – географічних і економічних досліджень. Були надруковані наукові роботи у всіх галузях географії.

Перша кафедра географії в Росії була заснована в Московському університеті 1884 року на чолі з Д.Н. Анучиним, наукові ідеї якої не тільки рухали вперед науку, але й сприяли розвитку шкільної географії.

У більшості середніх навчальних закладів дореволюційної Росії основний курс географії вивчався в п'ятьох класах при загальній кількості 10 тижневих уроків. Матеріал по класах розподілявся в такий спосіб (при двох уроках на тиждень у кожному класі):

I клас – початкова географія (елементи математичної й загальної фізичної географії);

II клас – географія позаєвропейських країн;

III клас – географія Європи;

IV клас – географія Росії;

V клас (у деяких навчальних закладах VI клас) – краєзнавство чи порівняльна географія, тобто економічна географія Росії і найбільш розвинених закордонних країн [6].

Скромне місце, що займала географія в школах Росії, зовсім не відповідало її освітньому значенню. Передові педагоги вимагали розширити курс географії і ввести його в старших класах. Широко обговорювалася побудова курсу. Одностайним було визнання краєзнавчого принципу у початковому навчанні географії і провідної ролі вітчизняної географії у цілому.

Більшість методистів і вчителів висловлювалися за те, що загальну фізичну географію й географію Росії треба вивчати в школі двічі: один раз у молодших класах (елементарний курс) і другий раз у старших класах (систематичний курс). Концентричній побудові шкільної програми давалося обґрунтування: вважалося неможливим досить повно й глибоко вивчити ці розділи в молодших класах.

1915 року в Москві відбувся перший з'їзд викладачів географії Росії, на якому розглядалося питання перебудови курсу шкільної географії. Після з'їзду комісією з реформи середньої школи був розроблений план нової сітки годин і нових програм з географії для гімназій, а саме, географія мала викладатися у всіх класах із I по VIII, а число уроків було збільшено до 16 на тиждень (у молодших класах – по два уроки на тиждень, починаючи з VI класу – по одному). Курс будувався концентрично, причому в V класі вводилося загальне землезнавство; вітчизняній географії було приділено 2/3 усього часу; із неї починався і нею закінчувався шкільний курс географії. У зв'язку з війною новий навчальний план уведений у життя не буде і курс географії залишився без змін.

Наприкінці XIX і особливо на початку XX століття були надруковані методичні посібники з географії С. Аржанова, В. Буданова, З. Петрі, Н. Раєвського, Я. Руднева, А. Соколова та ін., що висвітлювали передові педагогічні ідеї. В усіх посібниках підкреслювалася необхідність посилення в курсах молодших класів картинних описів, що розвивають уяву дітей, а в курсах старших класів – пояснень географічних явищ (давати не тільки «що» і «як», але й «чому»).

У курсі географії пропонувалося розглядати всі явища – як соціальні, так і фізичні – у взаємодії й зв'язку. Велике місце у всіх методичних

посібниках приділялося способам викладу матеріалу і його розподілу в курсі. Майже всі методисти вважали, що основним у географії має бути порівняльний спосіб викладу, що допомагає встановлювати взаємозв'язки між географічними елементами в різних країнах і між країнами, робити висновки. Цей метод полегшує учням засвоєння матеріалу.

У відношенні розподілу матеріалу в методичних посібниках встановлювалося два головних «методи»: аналітичний, при якому спочатку розглядається Земля в цілому, а потім її окремі частини, і синтетичний, коли курс починається з батьківщини (у вузькому і широкому змісті), після чого вивчається Європа та інші частини світу і на закінчення – Земля як світлове тіло, причому синтетичний метод був основним у молодших класах, а аналітичний – у старших.

В передреволюційні роки в Росії вийшли друком нові підручники з географії І. Матченко, К. Смірнова, що використовувалися в школі поряд із деякими знову перевиданими підручниками 60-70-х років – П. Белохі та ін. Поширений був «Підручник з географії, ч. II, ч. III, Азія, Австралія, Африка, Америка й ін.» О.Я. Герда (СПБ, 1887, 1888), який надавав учням живі й яскраві описи, цікавий матеріал з фізичної географії, географії рослин і тварин. Премійовані були підручники з географії: Штуцера «Курс Європи для старших класів середньонавчальних закладів» (М., 1884); Турчаковського «Підручник початкової географії» (курси I, II, III. – Київ, 1886, 1888).

За розпорядженням Міністерства освіти авторам підручників ставилося в обов'язок полегшити матеріал для учнів, однак без скорочення номенклатури, що вважалася сутністю географії. Тому полегшення підручників йшло, головним чином, за рахунок зменшення їхнього обсягу, що досягався усе більшою конспективністю викладу і виключенням пояснювального й описового матеріалів. У результаті підсилювалося зубріння величезної маси назв, що залишилися в курсі, і цифр, інтерес дітей до предмета зменшився, а освітня цінність географії стала ще меншою.

Різка критика підручників географії з боку передового вчителювання й методистів набула широкого розповсюдження, внаслідок чого на початку ХХ століття були видані нові підручники географії – Е. Лесгафта, Г. Іванова, А. Крубера, С. Григор'єва, А. Баркова і С. Чефранова, що стояли як за змістом, так і в методичному відношенні значно вище попередніх. В усіх нових підручниках були більше використані досягнення вітчизняної географічної науки, була скорочена номенклатура, включені в текст описи природи, елементи етнографії, пояснювальний матеріал. Крім того, у них було багато ілюстрацій і спеціальних карт, пов'язаних із текстом, і питання

для учнів.

Проте, незважаючи на ряд позитивних якостей, багато з цих нових підручників були складні. Тому більшість шкіл використовувало колишні підручники, тим більше, що нові підручники через скорочення номенклатури не одержували, як правило, офіційної рекомендації Міністерства освіти.

Передова методика того часу ставила перед собою мету зацікавити учнів до географії шляхом підвищення наочності викладання. У зв'язку з цим у методичній літературі велика увага приділялася роботі з картою і географічною картиною, із хрестоматією. Методисти наполягали на тому, щоб карта стала джерелом знання, щоб діти не вивчали її на пам'ять, а навчилися її читати, щоб на уроках у молодших класах широко використовувалися картини.

Наприкінці XIX і в перше десятиліття XX століття були видані нові географічні хрестоматії, шкільні атласи і стінні карти, кілька серій географічних картин.

Слід зазначити, що в офіційних програмах і вказівках Міністерства освіти пропозиції передових методистів не одержали відображення. Крім того, у більшій частині шкіл географію викладали за сумісництвом учителі інших предметів, які не розуміли сутності географії і її освітнього значення; вони головну увагу приділяли вивченню номенклатури й кресленню карт.

Таким чином, для шкіл дореволюційної Росії була характерна невідповідність викладання географії педагогічним і науковим вимогам, розрив між зростаючими потребами в географічних знаннях і тими недостатніми знаннями, що давала середня школа.

Географія в передреволюційний час вважалася «описовою» і тому набуті знання мало використовувалися в практиці. Непрестижне положення займала географія й у загальноосвітній школі дореволюційної Росії. Офіційно головною задачею викладання географії вважалося орієнтувати учнів на карті, внаслідок чого, більшість підручників містили значний обсяг географічної номенклатури. Поява підручників під керівництвом А. Крубера, а також Г.І. Іванова і З. Лесгафта, що зробили рішучу спробу змінити погляд на мету й задачі викладання географії у школі, викликали опір реакційних кіл царського міністерства. Вони чинили всілякий опір упровадженню прогресивних підручників у школу, стримували розвиток краєзнавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй

половины XIX в. – М.: Учпедгиз, 1950. – 275 с.

2. Завалишин И. Сокращенное землеописание Российского государства. Сочинение в стихах. – Спб., 1792.
3. Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.А. Природознание в Україні до початку XX століття. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – 420 с.
4. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. (X – поч. XX ст.) / Гончаренко С.У., Калениченко Н.П., Ярмаченко М.Д. та ін. – К.: Радянська школа, 1991. – 384 с.
5. Ушинський К.Д. Избр. пед. соч. – Т. II. – М., 1939.
6. Фигуровский Н.А., Зубов В.П., Микулинский С.Р. История естествознания в России. – М.: Изд. Академия наук СССР, 1957. – 378 с.
7. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посіб. – К.: Академія, 2000. – 544 с.
8. Шалаев В.Ф. Методика викладання природознавства. – К.: Радянська школа, 1949. – 244 с.
9. Ягодовський К.П. Вопросы общей методики естествознания. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. – 273 с.